

Rayat Shikshan Sanstha's
SWAMI SAHAJANAND BHARATI COLLEGE OF EDUCATION,
Shrirampur, Dist. Ahmednagar.

One day National Seminar
On
“HUMAN RIGHTS EDUCATION”
On

Saturday, 18th March 2017

In Association with
UNIVERSITY GRANTS COMMISSION, NEW DELHI

Special Issue of an International
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR SJIF (2016) – 6.177

EDITOR

Mr. Vijay Santu Patole
Assistant Professor, Swami Sahajanand Bharati College of Education,
Shrirampur, Dist. Ahmednagar 413709 (M.S.)

Prof. Eknath Wajage

9421120364

Rayat Shikshan Sanstha's
**SWAMI SAHAJANAND BHARATI COLLEGE OF
EDUCATION,**
Shrirampur, Dist. Ahmednagar.

One day National Seminar
On
"HUMAN RIGHTS EDUCATION"
On

Saturday, 18th March 2017

In Association with

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION, NEW DELHI

Special Issue of an International
**SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR
INTERDISCIPLINARY STUDIES**

IMPACT FACTOR SJIF (2016) – 6.177

Editor

Mr. Vijay Santu Patole

*Assistant Professor, Swami Sahajanand Bharati College of Education,
Shrirampur, Dist. Ahmednagar 413709 (M.S.)*

Editorial Board

Dr. M.S. Pondhe

(Prin. S.S.B. College of Education, Shrirampur)

Prof. Karwar A.K.

*(Asst. Prof. S.S.B. College of Education,
Shrirampur)*

Prof. Bhoje C.M.

*(Asst. Prof. S.S.B. College of Education,
Shrirampur)*

Dr. Nannar R.K.

*(Asso. Prof. S.S.B. College of Education,
Shrirampur)*

Prof. Shinde B.A.

*(Asst. Prof. S.S.B. College of Education,
Shrirampur)*

Prof. Mengal N.H.

*(Librarian, S.S.B. College of Education,
Shrirampur)*

30	HUMAN RIGHTS AND RIGHT TO EDUCATION IN INDIAN CONTEXT <i>Prin. Dr. M.S. Pondhe</i>	108-112
31	A STUDY OF HUMAN RIGHT AWARENESS OF SCHOOL STUDENTS <i>Dr. Nannar R. K.</i>	113-119
32	HUMAN RIGHTS EDUCATION: ROLE OF TEACHERS & TEACHER EDUCATORS <i>Vijay Santu Patole & Deepali Shivram Kharat</i>	120-123
33	IMPORTANCE & AWARENESS OF HUMAN RIGHTS <i>Bhoye Chandrakant M.</i>	124-126
34	प्राथमिक शिक्षकांच्या प्रशासकीय कामांचा शोध घेणे व उपाययोजना सुचविणे. <i>श्री. आघाव एकनाथ गुजाबा आणि प्रा.डॉ.पगारे पी.बी.</i>	127-130
35	मानवी हक्क <i>Kolage Rohini</i>	131-135
36	HUMAN RIGHTS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT <i>Mr. Nana Bhagwan Wagh</i>	136-139
37	महिलांच्या मानवी हक्कांचा विकास आणि शिक्षणाची भूमिका <i>प्रा. एकनाथ दत्तात्रय वाजगे आणि प्रा. डॉ.बापूसाहेब गणपत चौगुले</i>	140-148
38	FUNDAMENTAL HUMAN RIGHTS IN THE INDIAN CONSTITUTE <i>Prof. Narayan H. Mengal</i>	149-151
39	HUMAN RIGHT EDUCATION NEED OF AN HOUR IN INDIAN EDUCATION <i>Prof. Vivek M More & Dr.L.D.Bhor</i>	152-154
40	राजनीति में समता, बंधुता एवं मानवधिकार की अवहेलना (कमलेश्वर के उपन्यासों के आधारपर) <i>प्रा. डॉ. अनुप सहदेव दळवी</i>	155-156
41	GOVERNMENT'S LEGISLATION TO CONTEXT HUMAN RIGHT EDUCATION <i>Dr. S. G. Vaidya</i>	157-162
42	मानवी हक्क आणि मराठी साहित्य प्रवाह <i>प्रा. सौ. उज्वला भोर</i>	163-165
43	OVERVIEW OF RIGHT TO EDUCATION IN INDIA <i>Dr. Chandrabhan Bhanudas Chaudhari</i>	166-169
44	मानवी हक्क व महिला <i>प्रा. डॉ. सीमा रवींद्र चव्हाण</i>	170-173
45	HUMAN RIGHTS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT <i>Nangare Nutan Krishnarao</i>	174-176

37. महिलांच्या मानवी हक्कांचा विकास आणि शिक्षणाची भूमिका

प्रा. एकनाथ दत्तात्रय वाजगे आणि प्रा. डॉ.बापूसाहेब गणपत चौगुले

श्री शिवछत्रपती महाविद्यालय, जुन्नर.(पुणे)

प्राचार्य,अध्यापक महाविद्यालय, अरण्येश्वर.(पुणे)

जन्मानेच मनुष्य काही मूलभूत हक्क घेवून येतो.या गृहीतकृत्यावर मानवी हक्कांची मांडणी करण्यात आली आहे.मानवी हक्कांची संकल्पना ही पुरातन असून ग्रीक व रोमन विचारवंतांच्या विचारांमध्ये तसेच ख्रिस्ती तत्वज्ञानात आणि थॉमस अक्वायन सारख्या विचारवंतांच्या लिखाणातूनही मांडली गेल्याचे दिसून येते.मानवी संस्कृतीच्या विकासामध्ये वेगवेगळ्या टप्प्यांवर मानवास जगण्याकरीता आवश्यक असणाऱ्या हक्कांसाठी निरनिराळ्या संकल्पना मांडल्या आहेत.त्या मानवी हक्कांचाच भाग आहेत. मानवी हक्कांमध्ये जगण्याचा हक्क , अन्न, वस्त्र, निवारा मिळविण्याचा हक्क, अभिव्यक्तीचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क, हिंसेपासून मुक्ततेचा अधिकार, धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क, गुलामगिरीपासून मुक्ततेचा हक्क, व्यक्तीच्या खासगीपणाचा हक्क , संपत्तीवरील मालकीचा हक्क, क्रूर, अमानुष व अपमानास्पद वागणूकीपासून संरक्षणाचा हक्क, यासारख्या अनेक हक्कांचा समावेश होतो.

संयुक्त राष्ट्राने मानवी हक्कांची केलेली व्याख्या –‘मानवी हक्क म्हणजे असे हक्क की जे माणूस म्हणून जन्मल्यामुळे सर्व मानवांना मिळाले पाहिजेत.हे हक्क उपभोगल्याशिवाय मानवाला माणूस म्हणून जगणे खऱ्या अर्थाने शक्य नाही’.

मानवी हक्क संकल्पनेची पार्श्वभूमी :-मानवी हक्क ही संकल्पना मानवाच्या उदयापासून, त्याच्या एकत्र राहण्याच्या कालखंडापासून अस्तित्वात आहे . इतिहासाचा आढावा घेताना लक्षात येते की प्राचीन भारताबरोबरच जागतिक स्तरावरही मानवी हक्कांचे प्राचीनत्व पहावयास मिळते. प्राचीन भारतातील वेद ,उपनिषदे, महाकाव्ये, भगवान बुद्ध, महावीर , गुरु नानक यांच्याबरोबरच आधुनिक कालखंडातील रामकृष्ण परमहंस , विवेकानंद , रमन महर्षी यांच्या विचारांतील काही समान धाग्यांचा विचार करता असे दिसून येते की सहनशीलता, स्वतंत्रता , समानता , अहिंसा , निष्पक्षता, सत्य या हक्कांशी संबंधित बाबी समान आहेत. भारतामध्ये इ.स.पूर्व तिसऱ्या शतकामध्ये राजा अशोकाच्या कालखंडात मानवी हक्काची पायाभूत तत्वे दिसून येतात. बौद्ध धर्माचा स्विकार केल्यानंतर अहिंसा, सहिष्णूता, पालक गुरु व थोरांप्रति कर्तव्यभावना ,मित्रांप्रती उदार दृष्टीकोन, सेवकांना मानवी वर्तणूक या तत्वांचा केलेला वापर हा मानवाधिकाराचाच एक भाग होय . भारतीय तत्वज्ञानाचे महत्वाचे साधन असलेल्या वेद, उपनिषदे यामध्ये लोकांची कर्तव्ये, हक्क व जबाबदाऱ्या यांची माहिती दिलेली आहे.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मेसोपोटोमियातील इ.स.पूर्व १७८० मधील हम्मुराबीची आचारसंहिता ,इ.स. पूर्व सहाव्या शतकातील पर्शियन साम्राज्यातील हक्कविषयक तत्वे तसेच युरोपातील सायप्रस द ग्रेट या राजाने इ.स.पूर्व ५३९मध्ये घोषित केलेले ‘सायप्रस कॅलेंडर’ या बाबी प्राचीन कालखंडातील मानवी हक्कांच्या दर्शक आहे. मध्ययुगीन कालखंडामध्येही मानवी हक्काची संकल्पना अधिक व्यापक होत गेल्याचे दिसून

येते. इंग्लंडचा राजा जॉन याने १५ जून १२१५ मध्ये जाहिर केलेली 'मॅगना कार्टा' ही हक्कांची सनद मानवी हक्कांच्या संदर्भात महत्वाची मानली जाते. त्याच बरोबर राजाचे हक्क मर्यादित करणारी १८२८ चे 'पिटिशन ऑफ राइट्स' देखील महत्वाचे मानले जाते. इंग्लंडबरोबरच अमेरिकेतही इ.स.१७७६ साली अमेरिकी हक्कांची सनद मानवी हक्कांचे उदात्तीकरण करणारी आहे.इ.स. १७८९ मध्ये फ्रेंच राज्यक्रांतीनेही मानवी हक्कांच्या वाटचालीत महत्वाची भूमिका पार पाडली आहे.

महिला आणि मानवी हक्क:-भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये मानवी हक्कांपासून वंचित राहणारा , हक्कांच्या पायमल्लीचा सतत सामना करणारा , अन्याय ,भेदभाव, अनिष्ट चालीरिती रुढी परंपरांना बळी पडणारा महिलांचा वर्ग दिसून येतो. सर्वात प्राचीन संस्कृतीचा वारसा लाभलेल्या भारतात स्त्री जीवनामध्ये टप्प्याटप्प्याने बदल होत गेलेले दिसून येतात. प्राचीन वाङ्मयाचा विचार केला तर दोन पद्धतीने स्त्रीयांचे सादरीकरण झालेले दिसून येते. तिला दुर्गा महाकाली अशा रूपात पूजले गेले,तर दुसरीकडे कुटुंबातील प्रमुख हालचालीचे केंद्र मानले गेलेल्या त्याच स्त्रीला ती स्त्री आहे म्हणून अपवित्र ठरवून धार्मिक कार्यापासून, समाजातील कार्यक्रमांपासून दूर केले गेले. स्त्रीयांचे हे स्थान पाहत असताना इतिहासाची केली गेलेली मांडणी लक्षात घेणे गरजेचे आहे. वैदिक वाङ्मयांमध्ये गार्गी,मैत्रयी ,इंद्रसेना ,लोपमुद्रा, विश्पला, घोषा, शशीयसी अशा पंडीता अथवा ऋषिकांचा उल्लेख आला आहे. मात्र या अपवादात्मक बाबी सोडल्या तर स्त्रियांचे स्थान खरोखरच मानाचे होते का ? तर याचे उत्तर नाही म्हणूनच द्यावे लागते. गार्गी, मैत्रयी सारख्या एखाद दुसऱ्या स्त्रीचा दाखला देवून भारतीय संस्कृतीतील सहिष्णूता सिद्ध होत नाही .वास्तविकता उत्तर वैदिक कालखंडापासूनच महिलांच्या नैसर्गिक हक्कांचा संकोच मोठ्या प्रमाणात होताना दिसून येतो.पिढयानपिढया कुटुंबातील दुय्यम स्थान, कुटुंबातील गुलामाप्रमाणे असणारे अस्तित्व, शिक्षणापासूनची वंचितता, आर्थिक उत्पन्नात सहभागी होण्यास केलेली बंदी,सामाजिक आणि धार्मिक कार्यक्रमात सहभागावर केलेला मज्जाव, बालविवाह ,सतीप्रथा यासारख्या कितीतरी समस्यांमुळे तिचे मानवी हक्क हे कायम डावलले गेल्याचे दिसून येते.

मध्युगीन कालखंडात भारतीय स्त्रियांच्या परिस्थितीमध्ये व त्यांच्या हक्कांच्या उल्लंघनामध्ये वाढ होत गेली .प्राचीन कालखंडापासून आलेल्या समस्यांबरोबरच सती प्रथामध्ये वाढ होत गेली.मुलीच्या लग्नाच्या वयाचा प्रश्न हा पित्याच्या स्वर्ग- नरकाच्या स्थानाशी जोडला गेला.त्यातून वय वर्षे ८ त १० मध्ये मुलींचे विवाह होऊ लागले.बहुपत्नीत्वाची प्रथा पुरुषत्वाच्या प्रतिष्ठेशी जोडली गेली.विधवांच्या प्रश्नातही मोठ्या प्रमाणात वाढ होत गेली . बालविवाहातून बालविधवांची वेगळीच समस्या उत्पन्न झाली .विधवा विवाहावर घातलेल्या बंदीमुळे स्त्रियांच्या जीवंतपणीच्या नरकयातना वाढत गेल्या. देवदासी ही देखिल मध्ययुगीन कालखंडात तीव्रतेने आढळून येणारी स्त्री समस्या होय.देवाची सेवा करण्यासाठी आजन्म देवालयाला बहाल केलेल्या देवदासींचे शारीरिक शोषण मोठ्या प्रमाणात होत गेले. मुरळी आणि जोगतिन या देवाला बहाल केलेल्या स्त्रियांची आणखी काही उदाहरणे होय. सर्व होत असताना या सर्वांचा संबंध परंपरा धर्म यांच्याशी जोडला गेल्यामुळे या समस्या दिवसेंदिवस वाढतच गेल्या.

स्त्रियांच्या अवहेलनांची ही स्थिती प्राचीन, मध्ययुगीन कालखंडाप्रमाणे आधुनिक भारतातही दिसून येते. काळानुसार स्त्री प्रश्नांचे स्वरूप जरी बदलत गेले असले तरी मूळ समस्या संपलेली नाही. भारतात ब्रिटिश कालखंडात शिक्षणाच्या प्रचार प्रसारामुळे प्रबोधनाचे पर्व सुरु झाले. इंग्रजांनी भारतामध्ये टप्प्याटप्प्याने शिक्षण व्यवस्था रुजवली. मात्र सुरुवातीच्या काळात भारतीय प्रथा परंपरांमुळे महिलांच्या शिक्षणात मोठ्या प्रमाणात अडथळे निर्माण होत गेले. त्याला पर्याय म्हणून ब्रिटिश मिशनऱ्यांनी 'जनाना' शिक्षण पद्धती राबवून सर्वप्रथम उच्च वर्गातील स्त्रियांना त्यांच्या आंतरमहालात गृहकृत्यांचे शिक्षण देण्याचे धोरण अवलंबिले. १८२४ मध्ये ब्रिटिश मिशनऱ्यांनी मुलींसाठी पहिली शाळा स्थापन करून महिलांना शिक्षणाचा हक्कच एकप्रकारे मान्य केला. याच कालखंडात इंग्रजी शिक्षणव्यवस्थेतून उच्च शिक्षण घेतलेल्या मध्यमवर्गीयांना भारतातील स्त्री विषयक सुधारणांची गरज वाटली. भारतात वंचित घटक म्हणून राहिलेल्या स्त्रीला, बालविवाह, भ्रूणहत्या, सतीप्रथा, विधवाविवाहावरील बंदी, समाजामधील दुय्यम स्थान, त्यांचा विविध कारणासाठी होत असलेला छळ पाहून भारतीय समाज रानटी, असंस्कृत, अमानवी असल्याची टिका ब्रिटिश अधिकाऱ्यांकडून आणि विचारवंतांकडून होत गेली. यातूनच हा भारतीय संस्कृती आणि पुरुषार्थावरील हल्ला समजून भारतीय विचारवंत आणि राष्ट्रवाद्यांकडून स्त्री सुधारणाविषयक पावले उचलली गेली. पुढे भारतीय समाजसुधारकांनी समाजसुधारणेच्या अग्रभागी महिलांच्या प्रश्नास ठेवले. यातून महिलांच्या शिक्षण विषयक हक्कासाठी महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, महर्षी वि. रा. शिंदे यांनी अमूलाग्र कार्य केले. सन १८२९ मध्ये लॉर्ड बेंटिंगने सतीप्रथेविरुद्ध कायदा संमत केला. व विधवेच्या जिवितेच्या हक्काचे रक्षण केले. १९२९ च्या कायदानंतर भारतात सामाजिक सुधारणांच्या कायद्यास सुरुवात झाली. १९३७ मध्ये हिंदू स्त्रियांच्या मालमत्ता हक्क कायदा संमत झाला. या कायद्यामुळे अपत्यहीन विधवा स्त्रीला मृत पतीच्या संपत्तीचा वारसा मिळाला. यामुळे प्रथमच विधवेला कायद्याद्वारे हक्क मिळाला.

महिला प्रश्नाचे स्वरूप :- आधुनिक भारतामध्ये एकविसाव्या शतकाकडे वाटचाल करत असताना स्त्रियांच्या योगदानास विसरता येणार नाही. कोणताही समाज हा त्या देशातल्या स्त्रियांच्या विकासाशिवाय पुढे जावू शकणार नाही. भारत हा विकसनशीलतेकडून विकसित अवस्थेकडे जात असताना समाजाच्या लोकसंख्येपैकी जवळपास पन्नास टक्के असलेल्या महिलांच्या प्रगतीकडे लक्ष द्यावे लागेल. मात्र प्रत्यक्षात ज्या प्रमाणात महिलांचे सक्षमीकरण हवे होते ते झाले नाही. शहरी व ग्रामीण भागात अजूनही महिलांना कितीतरी समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. समाज व कुटुंबामध्ये आजही स्त्रियांचे स्थान दुय्यमच आहे. वर्तमानपत्रामध्ये सतत येणाऱ्या बलात्कार, छेडछाड, कौटुंबिक छळ, हुंडयासाठी घेतला गेलेला बळी, यासारख्या बातम्या या महिलांच्या गंभिर स्थितीची माहिती देतात. महिला सबलिकरणात अडसर ठरणारे महिलांचे प्रमुख प्रश्न पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. **स्त्री भ्रूण हत्या :-** निसर्गतः प्रत्येक व्यक्तीस जगण्याचा हक्क आहे. मात्र समाजामध्ये स्त्री भ्रूण हत्येतून तिचा हा हक्कच हिरावून घेतला जात आहे. भारतात आधुनिक कालखंडात निर्माण झालेला हा घातक प्रश्न आहे. वंशाला दिवा पाहिजे म्हणून मुलाच्या अपेक्षेने त्याच बरोबर मुलगी ही परक्या घरची

लक्ष्मी ,या मनोभूमिकेमुळे मुलीच्या जन्माबाबत समाजमनात फार मोठ्या प्रमाणात उदासिनता दिसून येते.कॅनडा आणि भारत स्थित लॅसेट या पत्रिकेने भारतात दरवर्षी जवळपास पाच लाख स्त्री भ्रूणांची लिंगनिदानानंतर हत्या केली जाते असे मत नोंदविले आहे. स्त्री- भ्रूण हत्येचा परिणाम लिंग गुणोत्तरावर झालेला दिसून येतो. सन२००१ ते २०११ या कालावधीमध्ये बाललिंगगुणोत्तर (वय वर्षे ० ते ६वयोगटातील)११३ वरून ८९४ इतके खाली आले आहे. महाराष्ट्रामध्ये सर्वात कमी बीड या ठिकाणी लिंग गुणोत्तर प्रमाण आहे. पुण्यामध्ये २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये ९०२ वरून ८८३इतके आले आहे. यावरून स्त्री भ्रूण हत्येचा परिणाम दिसून येतो.

२. **हुंडा :-** सामाजिक चालीरीतीशी आणि विवाह संस्थेशी संबंधित ही समस्या आजही मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.हुंडाबंदी अधिनियम १९६१ नुसार हुंडा म्हणजे 'विवाहातील एका पक्षाने दुसऱ्या पक्षास किंवा विवाहातील कोणत्याही पक्षाच्या आई वडीलांनी अथवा अन्य कोणत्याही व्यक्तीने विवाहातील अन्य पक्षास अथवा व्यक्तीस विवाहाच्या वेळी किंवा तत्पूर्वी किंवा त्यानंतर कोणत्याही वेळी प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्षपणे दिलेली किंवा द्यावयाचे कबूल केलेली संपत्ती अथवा मूल्यवान रोखा होय'. हुंडा ही लग्न विधीशी जोडली गेलेली अनिष्ट सामाजिक प्रथा आहे. १९९३ च्या भारत सरकारच्या एका अहवालानुसार दर १०२ मिनीटाला एक हुंडयासंबंधी हत्या होत होती. २०१४ च्या सी.आय.डी च्या अहवालानुसार २०१४ मध्ये महाराष्ट्रात हुंडाबळीचे २७९ गुन्हे दाखल झाले आहेत. २०१३ मध्ये गुन्ह्यांची संख्या ३२० इतकी होती.सन १९६१ मध्ये हुंडा बंदी कायदा संमत झाला असूनही गुन्ह्याचे प्रमाण हे अधिक असलेले दिसून येते. कायद्यातील पळवाटा,समाजजागृतीचा अभाव, छळाच्या भितीमुळे तसेच प्रतिष्ठेस बाधा पोहचेल या भितीमुळे बहुतांश गुन्हे दाखल होत नाहीत.

३. **स्त्री पुरुष असमानता :-** UNDP या आंतरराष्ट्रीय संघटनेच्या मार्च २०१३ च्या मानव विकास अहवाल (HDR)नुसार लिंगभाव असमानतेबाबत अफगाणिस्थाननंतर भारताची सुमार अवस्था आहे. शिक्षण आरोग्य आणि उत्पन्न यांच्या आधारावर ठरविला जाणारा मानव विकास निर्देशांकामध्ये (HDI) १८६ देशामध्ये भारताचा १३६ वा क्रमांक आहे. या आकडेवारीवरून भारतातील स्त्री पुरुष असमानतेची समस्या किती गंभीर आहे याची कल्पना येते. २०११ च्या जनगणनेच्या अहवालानुसार भारतामध्ये कामामध्ये गुंतलेल्या लोकसंख्येपैकी पुरुषाचे प्रमाण ५३.३ टक्के तर स्त्रियांचे प्रमाण २५.५ टक्के आहे. अमर्त्य सेन यांनी स्त्री व पुरुषाबाबत सात प्रकारच्या असमानता सांगितल्या आहे. यामध्ये मृत्युदर असमानता ,जन्मविषयक असमानता, मूलभूत सुविधाबाबत असमानता, विशेष संधीची असमानता, व्यावसायिक असमानता, आणि कुटुंबातील असमानता याबाबीचा समावेश होतो.

भारतामध्ये विविध घटनांमधून जात आणि जमातवादी राजकारण , राष्ट्रीय राजकारणात केंद्रस्थानी येते. यात वरिष्ठ वर्गाचे हितसंबंध संरक्षिले जात असताना महिलांच्या हितसंबंधाकडे दुर्लक्ष होते.भारतातील आरक्षण धोरणाचा लाभही प्रामुख्याने पुरुषांनाच झालेला दिसून येतो. भारतीय कुटुंबव्यवस्थेतही अन्न वाटप , आरोग्य सुविधा व शिक्षणावरील खर्च , यामध्ये मुलामुलींमध्ये भेदभाव केला जातो. मुलीला वा स्त्रीला मुलाच्या वा पुरुषाच्या तुलनेमध्ये वैद्यकीय सेवा, शिक्षण, संपत्ती समान न्यायाने उपलब्ध होत नाही.

४. **कौटुंबिक हिंसाचार :-** कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे व्यक्तीला शारिरीक , मानसिक , आर्थिक किंवा लैंगिक असा कोणत्याही प्रकारे दिलेला अत्यंतिक त्रास , स्त्रीच्या जीवितास धोका पोहोचेल अशी केलेली कोणतीही कृती. तिला असुरक्षित वाटेल असे केलेले वर्तन होय. भारतीय कुटुंबव्यवस्थेत हुंडयासाठी केला जाणारा आर्थिक आणि मानसिक छळ, महिलेला अपमानित करणे , शिविगाळ करणे अपत्य नसाल्यामुळे हिणवणे, धमकावणे, त्रास देणे यांसारख्या हिंसा सर्रास दिसून येतात. हिंसामुक्त जीवन हा स्त्रीचा मानवी हक्क आहे. म्हणूनच कौटुंबिक हिंसाचार हा निश्चितच तिच्या मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाचाच भाग आहे. कुटुंबात स्त्रियांवर होणारे अत्याचार हे तिच्या सर्वांगीण विकासाला अडथळा निर्माण करणारा विषय आहे. कुटुंबामध्ये होणारी हिंसा ही प्रामुख्याने स्त्री कडे पाहण्याचा पारंपारीक दृष्टीकोण , हुंडा कींवा इतर आर्थिक कारणासाठी होणारी पिळवणूक , स्त्रीला नातेसंबंधामध्ये घालून दिलेल्या मर्यादा, पुरुषप्रधान संस्कृतीतील पुरुषी अहंभाव, या व अशा अनेक कारणामुळे होतात.

२०१३ मध्ये राष्ट्रीय गुन्हे अभिलेख मंडळाने भारतातील महिलांवरील अत्याचाराची आकडेवारी प्रसिद्ध केली आहे. यामध्ये २०१३ मध्ये पती व त्याच्या नातेवाईकांकडून भारतात ११८८६६ गुन्हे दाखल झाले आहेत. सी.आय. डी च्या अहवालानुसार महाराष्ट्रात २०१४ मध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराचे ७६९६ गुन्हे दाखल झाले आहेत. पुण्यामध्ये २०१४ मध्ये नातेवाईकांकडून होणाऱ्या छळांचे २७६ गुन्हे तर २०१५ मध्ये २६६ गुन्हे नोंदविले गेले आहेत.

५. **बालविवाह :-** बालविवाह ही भारतामध्ये सर्वत्र आढळून येणारी समस्या आहे. विवाहाच्या वेळी मुलाचे व मुलीचे वय कायद्याने निश्चित केले आहे. मात्र अजूनही काही प्रदेशामध्ये तसेच काही जमातीमध्ये मुलींचे कमी वयामध्ये विवाह केले जातात. मुलीला समाजामध्ये कुटुंबावर असलेला भार , परक्याचे धन , या भूमिकेतून पाहिले गेल्यामुळे बालविवाहाची प्रथा अधिक रुढ झाली. इंग्रजांनी १९२९मध्ये बालविवाहासंबंधी कायदा संमत केला. त्यानुसार मुलीचे वय १२ वर्षे तर मुलाचे १५ वर्षे इतके ठरविले गेले. स्वातंत्र्यानंतर १९७८ मध्ये या कायद्यात सुधारणा घडवून आणली गेली. त्यानुसार मुलाचे वय २१ व मुलीचे १८ वर्षे ग्राह्य धरण्यात आले.

६. **बलात्कार :-** महिलांवर होणाऱ्या अन्यायापैकी समाजामध्ये सध्या मोठ्या प्रमाणात घडणारा अन्याय म्हणजे बलात्कार होय. ज्या स्त्रीच्या बाबतीत हा गुन्हा घडतो तिची मात्र सामाजिक हत्याच होत असते. या घटनांनंतर कितीतरी स्त्रियांना सामाजिक जिवनातून उठावे लागले आहे. पिडीत व्यक्तीच्या शीलहननाशी गुन्हा संबंधित असल्याने समाज पुन्हा स्विकारेल की नाही या भितीमुळे बऱ्याचदा तक्रारही केली जात नाही. तक्रार दाखल न करण्याच्या कारणामध्ये पिडीत स्त्री कडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोण , नातेवाईकांमधील प्रतिष्ठेस हानी पोहचण्याची भिती, अविवाहीत पिडीत मुलीचे लग्न न जमण्याची भिती, मुलीचे अल्पवयीनत्व व त्यामुळे जिविताची असलेली भिती, गुन्हा करणारा परिचित कींवा घरातीलच व्यक्ती असणे, न्यायालयामध्ये गुन्हा सिद्ध होण्याचे अत्यल्प प्रमाण , न्यायालयात उलटतपासणीमध्ये चारित्र्यावर विचारले जाणारे प्रश्न, या कारणांचा समावेश होतो . दाखल न होणाऱ्या अशा गुन्ह्यांची संख्या नोंद झालेल्या गुन्ह्यांच्या तुलनेत कितीतरी अधिक असते. सी. आय. डी. च्या अहवालानुसार २०१४

मध्ये महाराष्ट्रात ३४३८ बलात्काराच्या गुन्ह्यांची नोंद झाली. पुणे जिल्ह्यात २०१५ मध्ये २६४ बलात्काराच्या गुन्ह्यांची नोंद झाली. राष्ट्रीय गुन्हे अन्वेषण विभागाच्या २०१२ च्या आकडेवारीनुसार बलात्काराच्या ९८ टक्के प्रकरणात पालक, जवळचे नातेवाईक, शेजारी, परिचित असे माहितीतील अपराधी होते.

७. **छेडछाड :-** छेडछाड हा महिलांच्या संदर्भातील लैंगिक अत्याचाराचाच एक भाग आहे. शहरी भागापासून ग्रामिण भागापर्यंत मोठया प्रमाणात छेडछाडीचे प्रकार घडून येताना दिसतात. कायद्याच्या दृष्टीने हा कीरकोळ स्वरूपाचा गुन्हा समजला जातो. त्यास एका दिवसाच्या कारावासाइतका दंड दिला जातो. त्यामुळे कायदा या गुन्ह्यास आळा घालण्यात असमर्थ ठरत आहे. प्रत्यक्षात मात्र ज्या मुलीच्या वा महिलेच्या बाबतीत अशाप्रकारचे गुन्हे होतात त्यामध्ये तिला कितीतरी मानसिक दडपणाला सामोरे जावे लागते. छेडछाडीतून आत्महत्या केल्याचे अनेक प्रकार समोर येत आहे. छेडछाड ही शारीरिक व मानसिक पातळीवर मोठया प्रमाणात परिणाम करणारी घटना आहे. २०१४ मध्ये महाराष्ट्रात १५७५ इतके छेडछाडीचे गुन्हे दाखल झालेले आहेत.

८. **देहव्यापार / वेश्याव्यवसाय :-** देशामध्ये अनैतिक देहव्यापार प्रतिबंध कायदा अस्तित्वात असूनही वेश्याव्यवसायामध्ये मोठया प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसून येत आहे. वेश्याव्यवसाय हा संघटीतरित्या चालविला जात असलेला गुन्हा आहे. ग्रामिण भागातील दारिद्र्य, बेरोजगारी, विविध प्रकारची आमिषे या बाबीतून मोठया प्रमाणात देहव्यापारास चालना मिळत आहे. यातून महिलांचे, लहान मुलींचे अपहरण या सारखे गुन्हे घडताना दिसून येतात. अशा गुन्ह्यांचा संबंध आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आहे. मोठया प्रमाणात बाहेरच्या देशातून आयात तसेच निर्यातीचे व्यवहार होताना दिसून येतात. २०१३ मध्ये देहव्यापाराचे २५७९ गुन्हे नोंदविले गेले आहे

९. **देवदासी जोगतिन आणि मुरळी प्रथा :-** देव आणि देवालय यांची सेवा करण्यास सोडण्याच्या ज्या पारंपारिक समजुती आहेत त्यापैकी देवदासी, जोगतिन आणि मुरळी होय. नवस, घराण्याची प्रथा, किंवा निराधार असणे या बाबी महिलांना यामध्ये जाण्यास भाग पाडतात. प्रामुख्याने महाराष्ट्रामध्ये दिसणारे हे तिनही प्रश्न धर्माशी व धार्मिक परंपरांशी निगडित आहेत. देवाच्या सेवेच्या नावाखाली त्यांची शारीरिक पिळवणूक होते.

१०. **प्रतिष्ठेसाठी हिंसा :-** समाजाच्या उच्च वर्गामध्ये बऱ्याचवेळा या प्रकारचे गुन्हे दिसून येतात. घराण्याच्या कुळाच्या प्रतिष्ठेसाठी हत्या होण्याच्या प्रमाणामध्ये पुरुषांपेक्षा महिलांचे प्रमाण अधिक आहे. बहुतेक वेळा आंतरजातीय विवाह किंवा आंतरधर्मिय विवाह यामुळे प्रतिष्ठेस धक्का पोहचू नये यासाठी अशा प्रकारची हत्या होते. दक्षिण भारताच्या तुलनेत उत्तर भारतात प्रतिष्ठेसाठी होणाऱ्या हत्यांचे प्रमाण अधिक आहे.

११. **नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या :-** आधुनिक कालखंडात स्त्री ही पुरुषाच्या बरोबरीने नोकरी व्यवसायात सहभागी होत आहे. शिक्षणाच्या वाढत्या प्रसारामुळे स्वताच्या पायावर उभे राहण्याचे स्त्रियांचे प्रमाणही वाढलेले आहे. सरकारच्या धोरणामुळे विविध क्षेत्रात आरक्षणामुळे तिला हक्काच्या जागा मिळाल्या आहेत. मात्र त्याचबरोबर काही प्रश्नही पुढे उभे राहिले आहेत. दिवसभर पुरुषाच्या बरोबरीने काम करून कुटुंबामध्ये स्वयंपाक, साफ सफाई, वडीलधान्यांची सेवा बालसंगोपन या बाबी तिला पहाव्या लागतात. तिच्या या दुहेरी भूमिकेमुळे तिला शारीरिक, मानसिक त्रासास सामोरे जावे लागते. याबरोबरच कामास महत्व द्यायचे की पती आणि मुलांकडे लक्ष द्यायचे या दोन भूमिकांमध्येही संघर्ष दिसून येतो. या

व्यतिरीक्त कामच्या ठिकाणी स्त्री म्हणून कनिष्ठतेची वागणूक मिळण्याची शक्यता असते. वरिष्ठांकडून शारीरिक व मानसिक पिळवणूक होण्याचे प्रमाणही अलीकडे मोठ्या प्रमाणात वाढलेले दिसून येते.

महिला हक्क आणि संविधान :-भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर २६ जाने. १९५० रोजी भारत लोकसत्ताक देश म्हणून घोषित केला गेला. भारतीय राज्यघटनाही याच दिवसापासून अंमलात आली. राज्यघटनेची सुरुवात ज्या सरनाम्याने झाली त्यातील पहिलेच वाक्य 'आम्ही स्वतंत्र भारताचे नागरिक' हे आहे. या शब्दामध्ये सर्व जातीचे, धर्माचे, वंशाचे स्त्रिया व पुरुष यांचा समावेश होतो. मूलभूत हक्क हे भारतीय राज्यघटनेचा आत्मा आहे. समाजातील दुर्बल घटक, स्त्रिया, अल्पसंख्यांक यांची जबाबदारी शासनावर टाकण्यात आली आहे. भारतीय राज्यघटनेमध्ये एकूण सहा प्रकारचे मूलभू अधिकार देण्यात आले आहेत. यामध्ये समतेचा अधिकार, स्वातंत्र्याचा हक्क, शोषणाविरुद्धचा हक्क, धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क, शैक्षणिक व सांस्कृतिक हक्क आणि घटनात्मक उपायांचा हक्क यांचा समावेश होतो.

भारतीय संविधानातील महिलाविषयक तरतुदी :-

१. कलम १४ नुसार राज्यघटना प्रत्येक नागरिकाला कायद्याची समानता व कायद्याचे समान संरक्षण देते. मात्र या ठिकाणी समानता म्हणजे सारखेपणा नव्हे. असमान लोकांना समान वागणूक देणे म्हणजे समानता नव्हे.
२. कलम १५ (१) नुसार धर्म, वंश, जात, लिंग यावरून सार्वजनिक स्थान व जागा यांचा वापर करण्यास कुठल्याही भारतीय नागरिकास इतर भारतीय नागरिकाशी भेदभाव करता येणार नाही.
३. कलम १५ (३) नुसार राज्य महिला व बालकांसाठी विशेष तरतुदी करू शकते.
४. कलम १६(२) नुसार कोणत्याही नागरिकाला लिंगभावाच्या आधारे राज्यसेवेतील पदाकरीता भेदभाव केला जाणार नाही. वा अपात्र ठरविले जाणार नाही.
५. कलम २१ नुसार कायद्याने प्रस्थापित केलेल्या प्रक्रीये शिवाय व्यक्तीच्या जिवीत व स्वातंत्र्याच्या हक्काचा संकोच करता येणार नाही.
६. कलम २३ नुसार मानवाचा व्यापार अथवा वेठविगारास प्रतिबंध करण्यात आला आहे.
७. कलम ३९ नुसार स्त्री व पुरुष या दोहोनाही समान कामासाठी समान वेतन देण्यात येईल.
८. कलम ३९ अ नुसार पुरुष आणि स्त्रियांना उपजिविकेची पुरेशी साधने मिळविण्याचा समान हक्क आहे.
९. कलम ३९ ई नुसार स्त्री व पुरुष कामगारांचे आरोग्य व ताकद आणि बालकांचे वय यांचा दुरुपयोग करण घेण्यात येवू नये. आणि नागरिकांना आर्थिक गरजेपोटी त्यांचे वय वा ताकद यास न पेलणाऱ्या व्यवसायात शिरणे भाग पाडू नये.
१०. कलम ४२ नुसार राज्यसंस्था कामावावत न्याय आणि मानवोचित परिस्थिती उपलब्ध करण्यासाठी व प्रसुतीसहायासाठी तरतुद करेल.
११. कलम ५१ अ ई नुसार स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला दुय्यमत्व आणणाऱ्या प्रथांचा त्याग करणे हे प्रत्येक भारतीयाचे मूलभूत कर्तव्य असेल.
१२. कलम २४३ (ड) ३ नुसार प्रत्येक पंचायतीमध्ये प्रत्यक्ष निवडणूकीत भरल्या जाणाऱ्या एकूण जागापैकी एक तृतीयांश पदे महिलांसाठी राखीव असेल

१३. कलम २४३ (ड) ४ नुसार प्रत्येक स्तरावरील पंचायतीमधील एकूण पदाधिकारी पदापैकी एक तृतीयांश पदे महिलांसाठी राखीव असेल.
१४. कलम २४३ ट ३ नुसार प्रत्येक नगरपालीकेतील थेट निवडणूकीद्वारे भरावयाच्या जागांच्या संख्येपैकी एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी राखीव असेल.
१५. कलम २४३ ट ४ नुसार राज्य विधीमंडळ कायद्याद्वारे सुचित करेल त्याप्रमाणे नगरपालीकांमधील प्रमुखपद महिलांकरिता राखीव असेल.
- राज्यघटनेमध्ये महिलांच्या हक्कांसाठी अनेक उपाय योजलेले आहेत. हे हक्क डावलले गेल्यास व्यक्ती घटनात्मक उपायांच्या अधिकाराचा वापर करू शकते. भारतात राज्यघटनेने दिलेल्या मूलभूत हक्कांचे रक्षण न्यायसंस्था करते.

महिलांच्या हक्कांसाठी तयार केलेले विविध कायदे :- महिलांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी आणि महिलांवरील अन्याय आणि अत्याचार यावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी विविध कायदे करण्यात आले आहेत.

- हिंदू विवाह कायदा (१९५५)
- विशेष विवाह कायदा (१९५४)
- कुटुंब न्यायालय कायदा (१९८४)
- कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण कायदा (२००५)
- हुडाबंदी अधिनियम (१९६१) सुधारणा १९८६
- हिंदू उत्तराधिकार अधिनियम (१९५६)
- कामाच्या ठिकाणी महिलांची लैंगिक छळवणूक (प्रतिबंध मनाई व निराकरण) अधिनियम (२०१३)
- स्त्रियांचे अश्लील प्रदर्शन प्रतिबंध कायदा (१९८६)
- मातृत्व लाभ कायदा (१९६१)
- समान वेतन कायदा (१९७६)
- वैद्यकीय गर्भपातन कायदा (१९७१)

महिला मानवी हक्कातील शिक्षणाची भूमिका :-

भारतीय राज्यघटनेनुसार महिलांचे अधिकार आणि त्यानुसार सरकारने केलेले विविध कायदे, सरकारच्या महिला सक्षमीकरणासाठीच्या विविध योजना या समाजातील प्रत्येक घटकापर्यंत जाणे गरजेचे आहे. महिलांच्या हक्कांविषयी समाजामध्ये जाणीव जागृती होणे गरजेचे आहे. महिलांना त्यांचे हक्क आणि अधिकार समजण्यासाठी शिक्षणामध्ये विशेषता उच्च शिक्षणामध्ये महिला मानवी हक्काचे शिक्षण देणे आवश्यक आहे. महिला मानवी हक्कातील शिक्षणाची भूमिका पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. समाजामध्ये पिढ्यानपिढ्या कुटुंबात दुय्यम स्थान तथा दर्जा दिल्याने कुटुंबामध्ये अनेक प्रकारच्या समस्यांना अत्याचारांना तिला सामोरे जावे लागत आहे. कुटुंबात होणाऱ्या या अत्याचारापासून मुक्ततेसाठी स्त्रियांना त्यांच्या हक्कांशी माहिती होण्याच्या दृष्टीने शिक्षण महत्त्वाची भूमिका पार पाडते.
२. समाजामध्ये बलात्कार, लैंगिक छळ, शारिरीक व मानसिक अत्याचारापासून संरक्षण मिळविण्यासाठी त्या विषयीच्या कायदेशीर तरतुदींची माहिती संक्रमित होऊन स्त्रियांच्या सबलीकरणास मदत मिळण्याच्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांना महिला मानवी हक्काची जाणीव शिक्षणातून होते.

३. सामाजिक रुढीमुळे उद्भवणाऱ्या स्त्री पुरुष भेदाभेद, समाजातील हुंडा प्रथा, बालविवाह या समस्यांना धोराने सामोरे जाऊन त्यांना विरोध करण्याची वृत्ती विद्यार्थिनींमध्ये निर्माण होण्यासाठी महिला मानवी हक्काचे शिक्षण महत्वाचे ठरते.
४. स्त्रियांच्या नैसर्गिक हक्कासाठी , समानतेसाठी आणि त्यांच्या सबलीकरणासाठी महाविद्यालयीन स्तरावर त्यांना योग्य ज्ञान व माहिती मिळून सक्षम समाज निर्मितीमध्ये त्यांचे योगदान मिळण्याच्या दृष्टीने उच्च शिक्षणातून विद्यार्थिनींना मानवी हक्कांचे शिक्षण मिळाल्यास त्याचा फायदा होतो.
५. महिलांवर दिवसेंदिवस अत्याचारात होणाऱ्या वाढीमुळे त्यांच्या सुरक्षेचा प्रश्न निर्माण झाला आहे . या अत्याचाराविरोधी असणाऱ्या विविध कायदांची माहिती शिक्षणाच्या माध्यमातून संक्रमित होऊन महिलांच्या सक्षमीकरणास मदत होते.
६. महाविद्यालयीन जीवनांतर गृहस्थाश्रमात प्रवेश करणाऱ्या विद्यार्थिनींना महाविद्यालयीन स्तरावर महिलांच्या हक्काविषयी माहिती दिल्यास कुटुंबव्यवस्थेत महत्वाची भूमिका असणाऱ्या या घटकास हक्कांची जाणीव होऊन तींच्या कौटुंबिक दर्जात सुधारणा होण्यात मदत होते.
७. समाजजीवनामध्ये महिलेला गृहिणी, आई, बहिण तसेच विविध नातेसंबंधातून कुटुंबातील महत्वाची भूमिका पार पाडावी लागते. शिक्षणातून मानवी हक्कांची योग्य माहिती मिळाल्याने आणि त्यातून महिलांच्या मानवी हक्कांची जाणीव जागृती निर्माण झाल्यानेत्याचा फायदा कुटुंबातील व्यक्तीबरोबरच भावी पिढीमध्ये संक्रमित होऊन महिलांच्या सन्मानाची आणि तिच्या हक्काची जपवणूक होण्यास मदत होते.

थोडक्यात , महिलांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव होण्यासाठी आणि त्यातून त्यांचे सक्षमीकरण होण्यासाठी शिक्षण हा सर्वात प्रभावी मार्ग आहे . महाविद्यालयीन स्तरावर अशाप्रकारचे शिक्षण दिल्यास शिक्षणानंतर नोकरी व्यवसाय स्वयंरोजगार या विविध क्षेत्रात कार्यरत होताना त्यांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव झाल्याने तिच्या समोरील समस्यांची तीव्रता कमी होईल .आणि समाजव्यवस्थेच्या या महत्वाच्या घटकाकडून समाजपरिवर्तनास मदत होईल.

संदर्भ

- महावर, सु.(२०११). राज्य एव महिला मानवाधिकार . जयपुर: पोइन्टर पब्लिशर्स .
बेडसे, म. सा. (मार्च २०११). महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण. नवी मुंबई: योजना. माहिती व प्रसारण मंत्रालय प्रकाशन विभाग , भारत सरकार.
देहाडराय, स्वा., तांबे, अ. (२००९). स्त्रिया कायदा आणि राजकारण . पुणे : क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र .
जोशी स्मि. (२०१४). मानवी हक्क व जबाबदाऱ्या . पुणे : गणराज पब्लिकेशन.
चव्हाण , उ.म. (ऑगस्ट २०११). स्त्रीविषयक बदलते सामाजिक संदर्भ. नवी मुंबई :योजना . माहिती व प्रसारण मंत्रालय प्रकाशन विभाग , भारत सरकार.
भारंबे, नं. (२०१०). मानवी हक्क आणि समाज . पुणे : निराली प्रकाशन.
माहेश्वरी, अ. (२०११). महिला अधिकार और कानून. जयपुर : प्रिज्म बुक्स .
जाधव, तु. शिरापूरकर, म.(२०१५). मानवी हक्क. पुणे : द युनिक अँकेडमी.
<http://www.humanrights.com/educators/why-human-rights>
<http://en.wikipedia.org/wiki/humanrightseducation>